

dr. sc. Ivica Poljičak, viši predavač

UDK: 316.334.56 (497.5

711.426 (Šibenik)

Pregledni rad

Primljeno: 1. 8. 2013.

PRVO RAZDOBLJE MODERNOGA ŠIBENIKA – OD JEZGRE PREMA PERIFERIJI

Sažetak: U ovom radu razmatra se urbanistička preobrazba Šibenika u razdoblju od druge polovice 19. stoljeća do kraja Drugog svjetskog rata. Nove snage, kojima je zajednički nazivnik kapitalizam, zastupale su prodor i širenje u svim smjerovima, od prekomorske kolonizacije do izgradnje novih industrijskih poduzeća, koja su svojim tehnološkim poboljšanjima jednostavno probila sva svoja srednjovjekovna ograničenja. Rušenje gradskih zidova bilo je praktično i simbolično (Mumford, 1988, 415). I dok je proces rasta trgovačkih gradova tekao sporo, s industrijskim rastom i razvitkom ubrzano su rasli i gradovi. Srednjovjekovna posuda se rasprsnula. U Šibeniku je taj proces bio slabijeg intenziteta i promjene su tekle sporije, ali je grad s početkom rušenja zidina doživio veliku urbanu preobrazbu.

Ključne riječi: *industrijski rast, promjene, prostorna preobrazba, urbana preobrazba, Šibenik*

Poljana kao novo središte grada

Početak 19. stoljeća u Šibeniku dominira sitnoobrtnička proizvodnja, rijetko na manufakturnoj razini za koju je potrebna podjela rada tijekom procesa proizvodnje. Najviše je manjih radionica iz područja prehrane i odijevanja, u kojima radi jedan ili dva radnika. Godine 1821. samo u užem dijelu grada unutar gradskih bedema bilo je 26 obrtnika. Veće radionice su “tvornica“ tjestenine,¹ zatim bojadisaonica s pet radnika te destilerija za proizvodnju maraskina, voštarnica, radionica narodnih odijela. Sve što se proizvodilo uglavnom je služilo za podmirivanje domaćih potreba (Obad, 1976, 331).

1 Riječ „tvornica“ nalazi se u navodnim znakovima jer je u konkretnom slučaju manufaktura nazvana tvornicom. Manufaktura je pripadala Talijanu F. Inchiostru i u njoj je radilo sedam radnika.

Austrijski katastar iz 1825. godine bilježi četiri katastarske općine: Grad s Goricom, Varoš, Dolac i Crnicu, s pretežno ruralnom socijalnom strukturom i razvijenim agrarnim djelatnostima te uzgojem stoke na periferiji i u samom gradu.² Tako je 1841. godine u sve četiri općine zabilježeno ukupno 5.347 stanovnika, od kojih se 3.555 bavilo poljoprivredom. U Varošu, Crnici i Docu dopušta se držanje krupne i sitne stoke, što gradu pridaje jednoznačno ruralno značenje (Marković, 2009, 76). Ujedno, Šibenik tog vremena nacionalno je i socijalno raslojen, što se očituje, piše Marković, u svim sferama, od političkih, ekonomskih, socijalnih, obrazovnih, kulturnih i jezičnih do fizičkih barijera između elitnog središta i težačke periferije.³

Gradske zidine, koje su stoljećima bile jamstvo obrane i slobode Šibenika, u novim okolnostima gube svoju namjenu. Kako tada nije bilo ni primisli o njihovoj spomeničkoj vrijednosti, srušen je njihov najveći dio. Štoviše, zidine su očito bile doživljavane kao najveća prepreka prostornom širenju grada. U cjelini su postojale do 1864. godine, kada je započelo njihovo uklanjanje radi izgradnje kazališta, uređenja gradskog perivoja i postizanja protočnije komunikacije između stare gradske jezgre i novih varoških predjela. Na taj su način stare zidine razrušene do kraja, s kulama i glavnim kopnenim gradskim vratima, koji su opasavali grad sa sjeverne i jugoistočne strane, a od kojih su danas sačuvani samo fragmenti (Poljičak, 1995, 23).

S obzirom na sučeljavanje starog - simbolički i zbiljski manifestiranog u gradskim bedemima, i novog - koje se ogleda u rastu i prostornom širenju grada, početak rušenja gradskih bedema, odnosno 1864. godina može se uzeti kao prekretnička godina u kojoj se simbolički i zbiljski rez prelama između preindustrijske i na industriji temeljene urbane preobrazbe. Promjena se nije, naravno, dogodila odjednom preko noći, ona je imala svoj ritam i tempo razvoja, ali je već tada bio nedvojbena smjer promjene. Međutim, staro, suočeno s novim, više nije bilo u mogućnosti održati dotadašnji ritam razvoja, pa su se, zbog pojave niza novih čimbenika, srušili samo temelji na kojima je staro nekoć izraslo u specifičnu urbanu aglomeraciju. Svaka pojedina manifestacija industrijske revolucije značila je konačnu negaciju nekog od onih faktora koji su uvjetovali egzistenciju malog grada (Prelog, 1989).

Nakon djelomičnog rušenja gradskih zidina Šibenik se počeo prostorno širiti i postupno zadobivati novu fizionomiju. Graditeljski su zahvati dijelom vezani uz interpolaciju u stari dio grada i prilazne ceste, a dijelom uz proširenje gradskog područja preko Poljane prema jugu i jugoistoku, gdje se ulični tokovi prilagođuju crti obale, odnosno strmoj konfiguraciji terena (Mohorovičić, 1992, 176). U to vrijeme, premda rubno u odnosu na povijesnu jezgru, Poljana postaje novo gradsko

2 Katastarske općine Grad s Goricom i Dolac nalaze se unutar povijesne gradske jezgre, Crnica je povijesno prigradsko selo u neposrednoj blizini grada, a Varoš predstavlja gradsko predgrađe sjeverno i istočno od gradskih bedema.

3 Najistaknutije položaje u građanskoj i vojnoj upravi u Šibeniku zauzimali su "po potrebi službe" stranci, među kojima je bilo pripadnika raznih austrijskih naroda, domaći Talijani i talijanaši, ali nijedan rodoljubivi Hrvat (Obad, 1976, 342).

središte i nekom vrstom prostorne poveznice između starog Šibenika unutar povijesne gradske jezgre i novog dijela Šibenika, koji je do tada imao status "izvan grada". Srednjovjekovni glavni gradski trg, *plathea communis*, gubi značenje koje je nekada imao.⁴ Poljana i formalno postaje središtem političkoga, društvenoga i kulturnog života grada u drugoj polovici 19. stoljeća, kada se rušenjem bedema na jugoistočnome obodu grada i gradnjom Narodne kavane i novog kazališta taj dotad zapušten prostor oblikuje u novi urbani trg (Zenić, 2010, 217). Unatoč tomu, kako se društvena kriza reflektira na globalnoj slici grada, unutar zidina pribjegava se samo najnužnijim zahvatima pod strogim nadzorom Beča. Pokušaji da se pokrene akcija uređivanja zapuštene Poljane u urbani trg ostaju bez rezultata zbog nedostatka financijskih sredstava u općinskoj blagajni (Marković, 2009, 81).⁵

U preporodno doba, osobito u vrijeme političke suprotstavljenosti autonomaša i narodnjaka sredinom 19. stoljeća, Poljana sve više postaje središnji gradski javni prostor.⁶ Naime, jačanje narodnjaka povezano je s utemeljenjem Narodne slavjanske čitaonice na prvom katu novoizgrađene zgrade na Poljani, tako da na određeni način Poljana tog doba simbolizira narodnjački uspon i prijelaz od autonomaške vlasti na hrvatsku vlast, prvi put uspostavljenu nakon lokalnih izbora 1872. godine.⁷ Političke promjene koje su se odigrale u to vrijeme nisu predmet interesa ovog rada, ali su korisne za razumijevanje nove uloge koju je zadobila Poljana kao središnje mjesto javnog okupljanja, kao ključni javni gradski prostor što će ostati, u manjoj mjeri, do dan-danas. Konstituiranje prve hrvatske općinske uprave, 15. siječnja 1873. godine s načelnikom Antom Šupukom na čelu, značilo je ostvarivanje dugoročnih ciljeva razvojne politike grada, vođene pragmatizmom narodnjaka (Marković, 2009, 87). U sljedećim retcima se navode glavni elementi preobrazbe i prostornog širenja Šibenika.

Novi javni sadržaji i stanovanje: nove građevine izvan povijesne gradske jezgre

Proces prostorne preobrazbe, vođen načelom modernizacije, najintenzivnije se provodio na jugoistočnom obodu povijesne jezgre grada. Nestale su, o tomu

4 Stara renesansna Gradska vijećnica iz 16. stoljeća, uz katedralu sv. Jakova ključna građevina koja određuje plateauu *communis*, pretvorena je u 18. stoljeću u "Casino", da bi u drugoj polovici 19. stoljeća postala sjedište i "glavni štab" šibenskih autonomaša i talijanaša (Grubišić, 1974., 143).

5 Nedostatak financijskih sredstava kontinuirano se proteže sve do danas kada je u pitanju uređivanje javnih prostora u središtu grada.

6 Radi se o političkoj sukobljenosti autonomaša, uskog i ekonomski moćnog građanskoj sloja koji teži autonomnosti i samostalnosti Dalmacije, te narodnjaka, kojima je pripadao dominantno većinski hrvatski živalj, a koji je težio hrvatskoj vlasti te ujedinjenju hrvatskih zemalja. Ta politička suprotstavljenost prisutna je u cijeloj Dalmaciji tog doba. Na kraju, negdje prije, a negdje kasnije - autonomaši su politički poraženi.

7 O razdoblju narodnog preporoda i jačanju nacionalne svijesti u Šibeniku te o političkim promjena proisteklim iz tih događaja više vidjeti u: Grubišić (1974), Grubišić (1976), Grabovac (1976).

piše J. Marković (1997), srednjovjekovne zidine s bastionima, nasipavani su duboki jarci i vododerine napuštenog obrambenog sustava kako bi se prostor osmislio kvalitetnijim sadržajima; komunalnim zahvatima obnove provedena je regulacija novih prometnih pravaca i rekonstrukcija postojećih; građevna inicijativa usredotočila se na neurbanizirane parcele dotadašnjih vrtova i vinograda s novim utilitarnim sadržajima višeg urbanog i higijenskog standarda; definirana je trasa željezničke pruge i određena lokacija za željeznički kolodvor. Premda nije riječ o planskoj urbanizaciji temeljenoj na ozakonjenim standardima regulatornih osnova, zaključuje Marković, obrisi prostornog širenja grada spontano se odmiču od povijesne jezgre vođeni logikom prirodnih datosti, a njihov iskorak limitiran je prilagodbom zatečenoj shemi ključnih komunikacijskih pravaca.

Druga polovica 19. stoljeća također je obilježena i značajnim demografskim promjenama: progresivnim kretanjem ukupnog broja stanovnika Hrvatske, što valja dovesti u izravnu vezu s razmjerno visokim priraštajem; međutim, opća populacijska progresija nešto je slabija od prirodnog priraštaja, što ukazuje i na prisutnost emigracijske komponente u demografskom razvoju Hrvatske (Nejašmić, 1991, 43). Prekomorsko iseljavanje s teritorija današnje Hrvatske poprima osamdesetih godina 19. stoljeća masovne razmjere i postaje ozbiljnim društvenim pitanjem. Isti je trend prisutan i na šibenskom prostoru: znatno se povećava gradsko stanovništvo, u relativnom iznosu više od rasta stanovništva općine.

Tablica 1. Promjena broja stanovnika grada i općine Šibenik u razdoblju 1857 – 1900.⁸

	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	INDEKS PROMJENE
GRAD ŠIBENIK	6.611	6.821	7.716	8.488	10.974	166,0
OPĆINA ŠIBENIK	32.547	35.525	39.001	43.023	50.783	156,0

Šibenik nije mogao prihvatiti sav višak agrarnog stanovništva, pa je došlo do emigracijskog vala, poglavito u prekomorske zemlje. Tomu je razlog spora i slaba industrijalizacija, čiji su skromni kapaciteti mogli zaposliti tek manji dio seljaštva koje, nemajući nikakvih mogućnosti za rentabilno “tržišno gospodarenje“, bježi sa sela u potrazi za zaradom. U takvim okolnostima Amerika se pokazala spasosnim rješenjem, pa mnogi odlaze u “obećanu zemlju“. (Nejašmić, 1991, 92).

U nastavku ovog rada težište razmatrane urbane preobrazbe usmjerava se na prostorno-komunalne elemente, o čemu je pisalo više autora (Karaman, 1972; Grubišić, 1974; Poljičak, 1995; Marković, 2009.). Prvi dio se odnosi na preobrazbu koja se događa unutar povijesne jezgre, dok se drugi dio promjena događa “izvan grada“, na području tadašnje gradske periferije.

⁸ Preuzeto: Poljičak (1995, 24).

Unutar povijesne jezgre, naročito na obali ili u neposrednom kontaktnom području, gradi se više novih građevina u kojima se manifestno zrcalio novi Šibenik. Te građevine su svojom funkcijom, volumenom i stilskim izričajem odudarale od građevina iz prethodnog razdoblja urbanog razvitka Šibenika. Izgrađeno je više građevina javnog i privatnog sadržaja neposredno uz Poljanu, što se događa paralelno s rušenjem gradskih bedema.⁹ Primjetna je preobrazba na gradskoj obalnoj crti, ali izvan jezgre, obala se gradi i prilagođava novom trgovačkom parobrodskom prometu.¹⁰ Na samoj gradskoj obali gdje se odvija živa svakodnevna komunikacija izgrađen je hotel¹¹, tamo se nalazio voćni trg, s brodova se izravno trgovalo voćem, a u produžetku prema katedrali izgrađena je zgrada ribarnice, unificirani projekt ribarnica tog doba koje su izgrađene u jadranskim gradovima Austro-Ugarske Monarhije. U neposrednoj blizini katedrale ruši se nekoliko objekata koji su činili dio cjeline nekadašnjeg srednjovjekovnog trga (*plathea communis*), a i srednjovjekovni vodoopskrbni sustav koji se tu nalazi gubi svoju izvornu funkciju.

Premda u odnosu na urbana i industrijska europska središta željeznica u Šibenik dolazi sa zakašnjenjem, ipak je njena izgradnja do Šibenika 1877. godine omogućila novi gospodarski zamah, u prvom redu u transportu ugljena i drva. S tim u vezi je i izgradnja obale, stovarišta drvene građe u Šibenskom zaljevu. Dvije godine poslije u pogon je pušten prvi šibenski vodovod, a 1895. godine Šibenik je dobio izmjeničnu električnu energiju. Od javnih sadržaja treba izdvojiti izgradnju velike bolnice te zgrade suda i zatvora, tada smještenih na gradskoj periferiji, koji i danas dominiraju tim prostorom neposredno uz glavnu gradsku prometnicu.

Nakon graditeljskog zastoja u 17. i 18. stoljeću, s drugom polovicom 19. stoljeća Šibenik je ušao u razdoblje velikih promjena. Osnovni elementi preobrazbe se ogledaju u sljedećem:

- porast broja stanovnika, što zbog povećanog prirodnog priraštaja, što zbog dolaska novog stanovništva iz sela šibenske okolice; porast u početku ide sporije, a najveći broj stanovnika Šibenik ima nakon Drugog svjetskog rata;

9 Druga polovica 19. stoljeća doba je kada još ne postoji svijest o spomeničkoj i kulturno-povijesnoj vrijednosti objekata fortifikacijskog graditeljstva pa je zbog toga odsutan smisao za njihovo čuvanje i zaštitu. Tako je došlo do rušenja i uklanjanja velikog bastiona "Sveta Katarina" koji se nalazio na hridi iza bivšeg hotela "Krka". Godine 1864. porušen je veliki bastion i najljepša gradska vrata (Varoška na Poljani) do njega radi gradnje kazališta. (...) U vremenu 80-ih i 90-ih godina 19. stoljeća porušeni su gradski bedemi s kulama duž Starog pazara (od današnjeg kazališta do tvrđave svetog Mihovila). Tako je do početka našeg stoljeća nestao najveći dio unutarnjeg obrambenog sustava starog Šibenika koji je time pretrpio obezvrjeđivanje spomeničke cjeline (Grubišić, 1974., 170).

10 U to vrijeme izgrađuje se i šibenska luka te širi operativna obala, koju je krajem 1860-ih godina gradio poduzetnik i trgovac Zlarinjanac Antun Makale. Prvi metri operativne obale izgrađeni su ispred današnje Carinarnice i odatle se širila prema jugoistoku (Grubišić, 1974, 166).

11 Hotel de la Ville, smješten između Kneževe palače i crkve sv. Nikole, s kapacitetom od pedeset kreveta i restoranom u prizemlju, bio je najelitniji hotel u gradu. Kasnije će hotel Krka i nešto skromnija Dinara te niz kavana i restorana na obali obogatiti tipični mediteranski ugođaj predviđajući mu turističku privlačnost (Marković, 2009, 121).

- promjena strukture stanovnika, postupno smanjivanje udjela težačkog stanovništva koje se bavi poljoprivredom i ribarstvom te pojava radničkog sloja; unutar povijesne jezgre prevladavaju manji trgovci i obrtnici;
- najveći broj stanovnika Šibenika još uvijek živi u staroj gradskoj jezgri;
- dio gradskih prostora i funkcija gubi svoju nekadašnju ulogu: ruše se gradski bedemi i bastioni; srednjovjekovni vodoopskrbni sustav nakon višestoljetne velike uloge u životu grada gubi svoju funkciju; srednjovjekovni središnji gradski trg gubi svoje značenje u novom razdoblju (na tom se prostoru više ne reprezentira politička i sudska vlast, a i novi imućniji građanski sloj izabire Poljanu kao novi središnji gradski prostor
- s novim objektima stanovanja i javnih sadržaja (bolnica, sud, biskupijsko sjemenište, željeznica ...) Šibenik se širi na dotadašnju gradsku periferiju;
- značajne promjene dogodile su se na gradskoj obalnoj crti, od načina uporabe tog prostora do izgradnje operativne obale i njenog zauzimanja industrijsko-lučkom te vojnom funkcijom;
- s obzirom na pojavu novih elementa komunalnog standarda (voda, struja, kanalizacija, popločavanje ulica), pomalo se mijenja dotadašnji način života u gradu.

Ujedno, povijesna jezgra predstavlja političko, trgovačko, kulturno i vjersko središte Šibenika i šibenskog kraja. Odnos starog i novog, odnos stare urbane jezgre Šibenika i novih dijelova Šibenika ne predstavlja odnos prostornog diskontinuiteta, nego bi se moglo reći kako se izvan granica nekadašnjih zidina grad modernizira sadržajima koji fizički nisu mogli stati u jezgru. Drugim riječima, unutar šibenske povijesne jezgre nije došlo do velike sukobljenosti starog i novog, na način da je dolazilo do velikih rekonstrukcija u dotadašnjem gradskom tkivu. Nove građevine podignute su, uz manje iznimke, u neposrednom kontaktnom području jezgre ili na tadašnjoj periferiji. Navedene promjene nastavile su se i u 20. stoljeću, osim što se za razliku od prethodnog vremena udio stanovnika povijesne jezgre razmjerno smanjivao u odnosu na ukupan broj stanovnika Šibenika. Ipak, najznačajnija je preobrazba Šibenika, koja je tada započeta, iz težačkog u industrijski grad, što se odigralo u razdoblju od šezdesetak godina. O tomu će više riječi biti u sljedećem retcima.

Počeci industrijskog razvitka Šibenika

Sve do druge polovice 19. stoljeća Šibenik se nije znatnije proširio izvan obuhvata gradskih bedema. Unutar njih bile su četvrti: Grad, Dolac i Gorica, a današnja četvrt na zapadu, Crnica, bila je sve do početka 20. stoljeća zasebno selo,

kao i Mandalina na jugu, dok su grad jače spone vezivale s težačkim naseljima istočno od njegovih zidina (Varoš, Škopinac, Plišac i Baldekin). Širenje tih težačkih četvrti bilo je najbrže od druge polovice 19. stoljeća (Friganović, 1974, 124).

Gospodarski život u tom razdoblju na području hrvatskih zemalja u Austro-Ugarskoj Monarhiji, prema I. Karamanu, kretao se mnogo sporije i teže nego u drugim razvijenim krajevima Monarhije, a u tom pogledu gospodarski razvitak u Dalmaciji posebice je bio usporen i slab.¹² Dvije velike krize u najvažnijim oblastima gospodarskog života Dalmacije – propast jedrenjaka i zastoj u izveznoj trgovini vina potkraj 19. stoljeća – značajno su oštetili dalmatinsko poduzetništvo i zadali jak udarac akumulaciji kapitala. Tako je u temeljima zaustavljen početni proces ulaganja okupljenih sredstava u prerađivačko gospodarstvo – djelovanje domaćih poduzetničkih krugova ostat će sve do propasti Monarhije u oblasti industrijske izgradnje ograničeno na manje pothvate, uglavnom u prehrambenoj preradi koja se oslanjala na lokalnu sirovinsku bazu (Karaman, 1972, 290).

Na gospodarstvo Šibenika nije u tolikoj mjeri utjecala propast jedrenjaka koliko vinska kriza. Vinogradarstvo je u šibenskoj općini stoljećima bilo jedno od najvažnijih gospodarskih grana, jer je većina stanovništva zasnivala svoju egzistenciju na obrađivanju vinograda i proizvodnji vina. U samom je gradu situacija bila nešto drugačija zbog mogućnosti zapošljavanja i u drugim djelatnostima, ali su, ipak, i u gradu daleko najbrojnije težačke obitelji. Sredinom 19. stoljeća vinogradi su postali osobito konjunktura kultura, jer se tada u Italiji pojavila bolest loze koja je nemilice uništavala tamošnje vinograde. Šibenska se vina tada u Veneciji prodaju 8-10 puta skuplje nego kod kuće.¹³ Takve su prilike trajale svega desetak godina budući da je ista bolest uskoro zahvatila i naše vinograde. To je vinogradare dovelo u težak i bezizlazan položaj, jer se istodobno oporavilo talijansko vinogradarstvo, pa su dalmatinska vina izgubila vanjsko tržište. Od tada, s manjim prekidima, traje raskorak između velikih količina proizvedenog vina i mogućnosti prodaje na vanjskim tržištima po kvalitetnim cijenama. Iznimka je razdoblje od 1870. do 1890. godine, kada su od filoksera propadali francuski vinogradi, pa je opet naglo porasla potražnja za dalmatinskim vinima. No Francuska je vrlo brzo, s oporavkom vlastitih vinograda, zabranila uvoz stranih vina. S druge strane, umjesto da je Vlada u Beču zaštitila dalmatinska vina, ona je povlasticu dala talijanskim vinarima. Godine 1891. Vlada u Beču je sklopila ugovor s Italijom, koji je sadržavao “vinsku klauzulu“, kojom je Italija, iz političkih razloga, dobila povlasticu da može izvoziti vina na austrougarsko tržište uz vrlo

12 Dalmacija je tada samostalna pokrajina Austro-Ugarske Monarhije, izravno pod upravom Beča, sa samostalnim pokrajinskim parlamentom i vladom.

13 To dovodi do pojačanog uzgoja vinograda, njihove se površine povećavaju, prvenstveno na račun uništavanja maslinarstva te smanjenja žitorodnih površina uz daljnje krčenje pašnjaka i šuma (Devet stoljeća privrednog razvoja grada Šibenika, 1967, 18)

niske carine. Tako je zbog konkurencije jeftinih talijanskih vina došlo do naglog opadanja izvoza i cijena vina (Tambača, 1987, 19). To je izazvalo veliku vinsku krizu, koja je mnoge težake u šibenskoj općini primorala na put u prekomorske zemlje u potrazi za poslom, jer je u to vrijeme šibensko područje, s oko petnaest tisuća hektara pod lozom, u Dalmaciji bilo na prvom mjestu u proizvodnji vina. Vinska je kriza usporavala urbanu preobrazbu Šibenika jer je uništavala gradske težake, a nije bilo kapitala koji bi eventualno bio ulagan u druge gospodarske sfere. U stvari, šibenski se težaci nikada više nisu potpuno oporavili, a s tradicionalnim pristupom zemljoradnji i karakterističnim sitnim posjedom nisu mogli biti konkurentni u novoj tržišnoj konstelaciji.¹⁴

S druge strane, dok je šibensko vinogradarstvo bilo u velikoj krizi, Šibenik je među prvima u svijetu dobio električnu javnu rasvjetu napajanu sustavom izmjenične struje, što se značajno razlikovalo od plinske rasvjete ili rasvjete napajane istosmjernom strujom. Izmjenična električna energija, u njenoj ranoj fazi primjene, bila je jedan od vrlo značajnih elemenata novog doba na šibenskom prostoru.¹⁵ Dakle, promjenom energetske podloge Šibenik je postao zanimljivim za ulaganje inozemnom kapitalu. Strane je ulagače privlačila jeftina energija i radna snaga te solidna prometna povezanost. Malobrojni domaći poduzetnici bili su preslabi za veće investicije. Električna je energija dala veliki poticaj razvitku grada i jedan je od najdalekosežnijih čimbenika preobrazbe Šibenika na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće (Poljičak, 1995, 26).¹⁶

Karaman ističe da se u godinama uoči Prvoga svjetskog rata na području Dalmacije zapažaju novi elementi gospodarskih kretanja na razini krupnog poduzetništva. Riječ je o promjenama u željezničkom i parobrodskom prometu, ali se javljaju i prvi industrijski zahvati, potaknuti stranim ulaganjima, u oblasti iskorištavanja prirodnih sirovina. To se odrazilo i na ukupne promjene u Šibeniku.¹⁷

14 "Vinska klauzula" prestala je važiti 1902. godine, ali to nije bitno promijenilo stanje jer se istodobno pojavila filoksera. Od te bolesti vinogradi su počeli naglo propadati, pa je u razdoblju od 10 godina bilo uništeno 70% loza, a stotine su hektara zemljišta postale pusti pašnjaci bez ikakva prihoda. Tambača navodi sljedeće iz lista "Glas malog puka", koji 1908. piše: "Življenje našeg težaka je žalosno, a Dolac je u tom u prvom redu, pa onda Crnica, Gorica i Varoš i ostali. 80 posto težaka upalo je u dugove do vrata i ne zna kako će se iz toga izvući. Filoksera je druga veća nevolja" (Tambača, 1987, 20).

15 Godine 1895. Šibenik je dobio električnu energiju, u početku korištenu za javnu rasvjetu i manje industrijske pogone. Zanimljivo, građani su prilično kasnije, zbog straha od groma i požara, počeli uvoditi struju u kuće. Prvu struju u kućanstva bogatiji su građani priključili tijekom 1899. i 1900. godine.

16 Izgradnja hidrocentrale bila je jedan od najvećih pothvata domaćeg kapitala, ali se vrlo brzo pokazalo da on nije u stanju dovoljno iskoristiti prednosti novog oblika energije: naime, tvrtka "Ante Šupuk i sin" prve količine električne energije upotrebljava za pogon svojih mlinova na Krki, dok prvu veliku industriju podiže talijanski kapital.

17 "Šibenik se je ovo zadnjih godina stao liepo razvijati u indusrijalnom i trgovačkom pogledu dapače je prvi i jedini grad u Dalmaciji, gdje se je počela razvijati velika tvorničarska i industrija. Položaj njegov na moru, u sredini istočne obale Jadranskoga mora, njegova velika luka, koja pruža sigurno zaklonište i najvećim brodovima; željeznička sveza, koja spaja Šibenik najkraćim putem sa unutrašnjosti, sa srcem zemlje – sve to vrsta Šibenik među prve naše primorske gradove. U neposrednoj blizini Šibenika nalazi se glasoviti vodopad rieke Krke, koji pruža više hiljada konja vodene sile, što biva

Prema Mumfordu, rudnik, tvornica i željeznica - čimbenici su koji su utjecali na stvaranje novog grada. Dimnjaci u kretanju (željeznica i parobrod) i dimnjaci u mirovanju (tvornice), s izvorom električne energije i rudnikom u zaleđu, započeli su simbiotski djelovanje. U Šibeniku se ni približno nisu dogodile dramatične promjene kao u tipičnim industrijskim gradovima. Kako se Šibenik nalazio na periferiji velikih promjena te kako su se promjene odvijale sa zakašnjenjem, urbana preobrazba bila je sporija i umjerenija. Ipak, na svim područjima, tradicionalno poimanje načina života ustupa mjesto konceptu industrijskog razvitka.

Prva prava industrija, u modernom smislu riječi, bila je u Šibeniku izgrađena na samom početku 20. stoljeća, na samom moru, u Crnici, u neposrednoj blizini povijesne gradske jezgre.¹⁸ U njoj je radilo do 800 ljudi što je predstavljalo prvo veće industrijsko zapošljavanje na području Šibenika. Od tada, pa sve do razgradnje ugašene Tvornice elektroda i ferolegura na samom kraju 20. stoljeća, ta je lokacija bila industrijski određena i značajno je utjecala na oblikovanje urbanog razvitka Šibenika tijekom prošlog stoljeća. Druga velika tvornica - aluminijska, na području Šibenika podignuta je 1937. godine u Lozovcu, što će poslije uz njenu modernizaciju, nakon Drugog svjetskog rata, biti jedan od ključnih povoda za smještanje aluminijske industrije u Šibenik, što će također dalekosežno utjecati na urbanu preobrazbu Šibenika tijekom druge polovice 20. stoljeća.

Tablica 2. Promjena broja stanovnika grada i općine Šibenik u razdoblju 1900 – 1930.¹⁹

	1900.	1910.	1921.	1931.	INDEKS PROMJENE
GRAD ŠIBENIK	10.974	13.659	15.708	16.996	154,9
OPĆINA ŠIBENIK	50.783	58.115	63.478	67.101	132,1

Šibenik je 1931. godine imao 16.996 stanovnika te se u odnosu na 1880. godinu povećao 2,2 puta, u čemu nedvojbeno veliki udio ima novodoseljeno stanovništvo iz zaleđa i s otoka, inače područja emigracije u prekomorske zemlje. Najbrojniji dio stanovništva još uvijek su težaci, koji se prema zemlji odnose na

tako uspješno upotrebljena u mnogim velikim i malim fabrikama tjeranim električnom silom, među kojima je i velika tvornica kalcium-karbida, električni mlinovi, tvornica tjestenine, leda i dr. Također u blizini Šibenika nalaze se rudnici Siverića i Velušića, koji davaju golemu količinu rude i kojima je Šibenik najbliža luka za izvoz. Usled gradnje uskotračne željeznice Knin-Drvar, Šibenik je željeznicom spojen i sa bogatim šumama Bosne, te se drvlje izvažava preko Šibenika kao najbliže luke. (...) Zgodnost saobraćaja, te bogatstva same prirode u vodenim silama, u rudi, u drveću služe nepobitnim jamstvom, da će se u Šibeniku industrija, trgovina i promet i dalje razvijati do najvišeg stepena i da Šibenik u tom pogledu barem čeka liepa budućnost.“ (Hrvatska rieč, 1907., br. 153, novinski članak).

18 Razlozi smještaja na samoj obalnoj crti su isključivo funkcionalni: velika dubina, mogućnost velikog pristaništa i jednostavan transport iz Šibenika brodom dalje prema talijanskom tržištu. Ujedno, za tu tvornicu presudno je važna bila mogućnost veće opskrbe električnom energijom s hidrocentrala na rijeci Krki.

19 Preuzeto: Poljičak (1995, 32).

tradicionalan način. Tradicionalan im je i način života jer čuvaju stare običaje, žive u zajednici, a i prema gradu i gradskom načinu života odnose se na tradicionalan način.

Zaključno, na kraju ovog rada u kojem se razmatra urbana preobrazba Šibenika od sredine 19. stoljeća, okvirno do kraja Drugog svjetskog rata 1945. godine, sažeto se navode glavni elementi te preobrazbe:²⁰

- broj stanovnika grada Šibenika se povećao sa 6.611 u 1857. godini, na 16.996 u 1931. godini, što predstavlja povećanje za 2,57 puta; u tom razdoblju povećava se udio doseljeničkog stanovništva, težačko stanovništvo je još uvijek najbrojnije, ali raste udio stanovništva koje ne živi od poljoprivrede (industrija, trgovina, promet);
- općinska uprava intenzivno radi na podizanju komunalnog standarda u Šibeniku (vodoopskrba, željeznica, električna energija, ceste, kanalizacija, ...); kod izgradnje različitih novih javnih sadržaja koji su izgrađeni u tom razdoblju, glavni akteri preobrazbe bili su općinska uprava i država;
- uz općinsku upravu i državu, mali obrtnici, trgovci i manji industrijalci tek manjim dijelom sudjeluju u preobrazbi Šibenika u moderni grad; za razliku od njih, inozemni ulagači u znatnoj mjeri utječu na promjene (izgradnja industrije i sudjelovanje u izgradnji operativne obale);
- srušeni su gradski bedemi, uz sačuvane manje dijelove, što se najvećim dijelom dogodilo tijekom druge polovice 19. stoljeća; iz tadašnje perspektive radilo se o uljepšavanju grada i rušenju prostornih prepreka modernizaciji i napretku;
- moderniziraju se ključne gradske prometnice i gradi se nova prema moru, što je uz prirodna obilježja prostora presudno djelovalo na buduće prostorno širenje grada;
- na neurbaniziranoj gradskoj periferiji grade se novi javni sadržaji (bolnički kompleks paviljonskog tipa, velika zgrada suda sa zatvorom, željeznički kolodvor, zgrada biskupijskog sjemeništa, velika zgrada gimnazije, zgrada burze rada, vatrogasni dom);
- u neposrednom kontaktnom području stare gradske jezgre gradi se više novih zgrada za stanovanje te manji industrijski pogoni;
- na primjeru Šibenika ne uočava se značajni sukob starog i novog, pojedinačni primjeri rekonstrukcije i izgradnje novih objekata u jezgri nemaju obilježja sustavnog pristupa;
- povijesna jezgra Šibenika pretežito je očuvala svoju urbanu strukturu, modaliteti “upisivanja“ u zadani prostor provode se prema općim obrascima

20 Razmatrano razdoblje u ovom poglavlju vremenski se poklapa s Rogićevim poimanjem prve hrvatske modernizacije. Opširnije vidjeti u I. Rogić: Tehnika i samostalnost (Rogić, 2000.).

epohe; povijesna komunikacija i magistralna poveznica postaju važan javni prostor između starog i novog dijela grada (Marković, 2009., 102);

- Poljana se formirala kao središnji gradski trg i prostor svih većih javnih okupljanja te mjesto svakodnevnih susreta i komunikacije;
- tijekom prostornog širenja grada nije se formiralo novo gradsko središte i nije nastao "Donji grad"; povijesna gradska jezgra ostala je gradsko središte sa svim pripadajućom funkcijama;
- promjenom energetske podloge i novim komunalnim standardom, na razini pojedinačnih objekata uvodi se nova infrastruktura; javljaju se problemi jer zatečenu fizičku strukturu treba prilagoditi novim standardima;
- urbana preobrazba, u odnosu na središta promjena, odvija se sporo, bez veće sukobljenosti zatečene fizičke strukture i širenja grada na neizgrađene prostore.

LITERATURA:

1. Friganović, M. (1974.), Šibenska regija. U: M. Friganović (ur.), **Geografija SR Hrvatske**, knjiga 6. (str. 95-137), Zagreb, Školska knjiga.
2. Grabovac, J. (1976.), **Trijumf narodne misli**, Šibenik, Muzej grada Šibenika.
3. Grubišić, S. (1974.), **Šibenik kroz stoljeća**, Šibenik, Muzej grada Šibenika.
4. Grubišić, S. (1976.), Pregled povijesti Šibenika 1873-1921. U: S. Grubišić (ur.), **Šibenik spomen zbornik o 900. obljetnici** (str. 409-442), Šibenik, Muzej grada Šibenika.
5. Karaman, I. (1972), Uloga Šibenika u dalmatinskoj privredi potkraj 19. i na početku 20. stoljeća, U: I. Karaman, **Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću** (290-301), Zagreb, Školska knjiga.
6. Marković, J. (1997.), Šibenik, jugistočno pročelje grada: projekt XIX. stoljeća i njegova sudbina u XX. stoljeću, **Radovi Instituta za povijest umjetnosti**, (21): 127-141.
7. Marković, J. (2009.), **Šibenik u doba modernizacije**, Zagreb – Šibenik, Institut za povijest umjetnosti i Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić" Šibenik.
8. Mohorovičić, A. (1992.), **Graditeljstvo u Hrvatskoj**, Zagreb, HAZU i Školska knjiga.
9. Mumford, L. (1988.), **Grad u historiji**, Naprijed, Zagreb.
10. Nejašmić, I. (1991.), **Depopulacija u Hrvatskoj**, Zagreb, Globus.
11. Obad, S. (1976.), Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine. U: S. Grubišić (ur.), **Šibenik spomen zbornik o 900. obljetnici** (str. 329-376), Šibenik, Muzej grada Šibenika.
12. Poljićak, I. (1995.), **Šibenik na razmeđu**, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, Šibenik.
13. Prelog, M. (1989.), **Prostor - vrijeme**, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske.
14. Rogić, I. (2000.), **Tehnika i samostalnost**, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
15. Tambača, A. (1987.), **Šibensko iverje**, Šibenik, Društvo Šibenčana i prijatelja Šibenika u Splitu.
16. Zenić, M. (2010.), **Stari Šibenik – kalama, skalama i butama**, Zagreb, AGM.

PRIMO PERIODO DI SEBENICO MODERNO - DAL NUCLEO VERSO LA PERIFERIA

Riassunto: Questo articolo esamina la trasformazione urbana di Sebenico nel periodo dalla seconda metà del 19 secolo alla fine della seconda guerra mondiale. Il nuovo potere, il capitalismo, rappresentava la diffusione in tutte le direzioni, dalla colonizzazione oltreoceana alla costruzione di nuove imprese industriali, che, con i miglioramenti tecnologici semplicemente ha battuto tutti i suoi limiti medievali. La demolizione delle mura della città era praticamente e simbolicamente (Mumford, 1988., 415). Mentre il processo di crescita delle città commerciali scorreva lentamente, con la crescita e lo sviluppo industriale, rapidamente crescevano anche le città. Il contenitore medievale è scoppiato. A Sebenico, il processo è stato meno intenso e i cambiamenti procedevano più lentamente, ma con la demolizione delle mura, la città ha vissuto una grande trasformazione urbana.

Parole chiave: *Sebenico moderno, nucleo (della città), periferia (della città), trasformazione urbana, seconda metà del 19 secolo alla metà del 20 secolo*

THE FIRST PERIOD OF MODERN ŠIBENIK – FROM THE CORE TO THE PERIPHERY

Summary: This paper examines the urban transformation of Šibenik in the period from the second half of the 19th century to the end of World War II. New forces, with capitalism as their common denominator, represented penetration and expansion in all directions, from overseas colonization to the construction of new industrial enterprises, which with their technological improvements simply broke through all their medieval limitations. The demolition of the city walls was practical and symbolic (Mumford, 1988, 415). While the process of growth of trading cities was slow, with industrial growth and development, cities also grew rapidly. The medieval vessel burst. In Šibenik, this process was less intense and changes occurred more slowly, but the city experienced a major urban transformation with the beginning of the demolition of the walls.

Keywords: *industrial growth, changes, spatial transformation, urban transformation, Šibenik*